

Ігор Сердюк

НАСЕЛЕННЯ ЛІТНЬОГО ВІКУ У МІСТАХ ГЕТЬМАНЩИНИ (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.)

Дослідження демографічних показників населення передбачає використання термінів на означення різних вікових категорій – діти, дорослі, літні люди тощо. Вони позначають певний етап у житті людини й поєднують у собі біологічний, світоглядний, правовий та інші аспекти. Попри очевидну умовність такого поділу, саме ці критерії лежать в основі досліджень вікової структури конкретного суспільства чи окремих його характеристик¹.

Незважаючи на певні напрацювання в галузі історичної демографії останніх років, основні вікові категорії українського ранньомодерного соціуму – дитинство, активний вік і старість – вивчені недостатньо. Показово, що найменше уваги дослідники приділили старості. З одного боку, це видається закономірним, адже частка літніх осіб у тогочасному (демографічно молодому) суспільстві була відносно незначною, до того ж діти й особи активного віку демонструють різноманітнішу демографічну поведінку, пов'язану з міграцією, шлюбами тощо. Серед поодиноких розвідок української «історіографії старості» перш за все варто назвати статтю Арнольда Перковського, що стосується довгожителів XVIII ст.², та монографію Юрія Волошина, в окремих сюжетах якої аналізуються вікові характеристики сільського населення Стародубського полку³. Міське ж населення Гетьманщини під цим кутом зору взагалі не вивчалось.

Отже, спробуємо частково заповнити цю лакуну й розглянемо осіб літнього віку, які мешкали у містах Гетьманщини в другій половині XVIII ст., у контексті проблем історичної демографії. За основне джерело використаємо Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився за указом Катерини II

¹ Про методики таких досліджень див. напр.: *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. М.: РГГУ, 1997. – 207 с.

² *Перковський А.* Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. 1966. № 2. С. 106–109.

³ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

Другою Малоросійською колегією, очолюваною президентом – генерал-губернатором Петром Румянцевим*.

Механізм проведення перепису, його масштаби й зміст роблять це джерело унікальним для дослідження різних сторін життя населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. У 969 книгах опису зосереджуються відомості про 3,5 тис. населених пунктів і їхніх жителів⁴. На думку вчених, цей перепис був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині⁵. З великих полкових міст у ньому найкраще представлені Ніжин, Переяслав і Стародуб, населення яких і стане об'єктом нашого дослідження. Матеріали перепису цих міст складаються з чернеток і чистовиків, однак ми використовуватимемо саме чистовики через більшу уніфікованість і точність інформації, що в них міститься.

Чистовики перепису Ніжина, Переяслава і Стародуба датовані 1766 роком і містяться у книгах 39, 148а, 278 та 341⁶, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, фонд № 57. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записаний номер двору і назва вулиці, далі йдуть окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі «чини та імена» вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи голови родини, його соціальна належність. Нижче фіксувалися дружина й діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта – родичі та наймити. Перепис дозволяє з достатньо великою точністю встановити родинні зв'язки мешканців двору. В окремі графи вписувалися їхній вік та стан здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом він був придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їх обробку⁷.

Перший аспект, який ми розглянемо – це визначення межі між активним і літнім віком. На думку Юрія Волошина, тогочасним уявленням про старість, відображеним на сторінках Румянцевського опису, відповідає межа 60 років⁸. Доцільність вибору цього віку підтверджує й ревізія м. Стародуба, укладачі

* Тому в історичній літературі джерело частіше називають «Румянцевський опис».

⁴ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. К.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), 1959. С. 5.

⁵ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. [Електронний ресурс] / Зенон Когут. Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

⁶ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 39, кн. 148а, кн. 278, кн. 341.

⁷ Про Румянцевський опис як історико-демографічне джерело докладніше див.: *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини / Ігор Сердюк // *Історична пам'ять.* 2008. №3. С. 144–152.

⁸ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

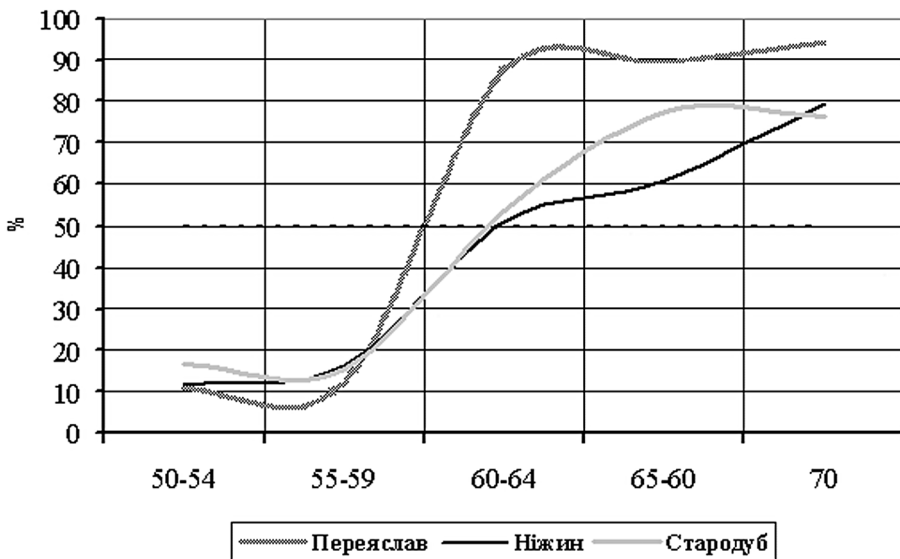
якої розподілили населення за віком на три групи: до 10 років, від 10 до 60 років, старші 60 років⁹. Ймовірно, що остання група об'єднала людей старих за тогочасними мірками. Російський історик Ольга Кошелева, наводячи чисельність осіб літнього віку серед населення Петербургу часів Петра I, теж брала до уваги тих, кому виповнилося 60 років і старших¹⁰.

З точки зору демографії старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, настання якої обумовлене процесом фізіологічного старіння організму. Це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові рамки якого умовні й змінюються залежно від суспільних уявлень й індивідуальних особливостей конкретного індивіда¹¹.

Основним проявом фізіологічного старіння організму є вікові хвороби та «дряхлість». Аналізоване нами джерело подає інформацію про стан здоров'я абсолютної більшості взятих на облік, однак вона записувалася зі слів самих мешканців міст писарями, а не медиками. Тобто у джерелі відображена усна традиція сприйняття хвороби у ранньомодерному суспільстві, що спостерігається і з фіксацією віку. Але якщо сумнівна точність вікової характеристики є недоліком, то «усне» сприйняття хвороби дозволяє, на нашу думку, простежити, скільки людей певного віку вважали себе хворими, слабкими, немічними, відтак – старими.

Малюнок 1

Відсоток хворих у населенні міст

⁹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 19349, арк. 2.

¹⁰ Кошелева О. Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського часу / Ольга Кошелева. М.: ОГИ, 2004. С. 165–173.

¹¹ Демографический энциклопедический словарь. / Ред.: Валентай Д.И. (гл. ред.) и др. М.: Сов. Энциклопедия, 1985. С. 444–445.

Отже, серед населення міст віком 50–59 років частка хворих коливається у межах 10–20%, а в наступній віковій групі – 60–64 років – уже перевищила 50% (див. мал. 1).

Далі відсоток осіб, що фіксуються як хворі, зростає; серед населення Ніжина й Стародуба він досягнув показника 80%, а у Переяславі взагалі набув максимального рівня – 94,5% (див. мал. 1). Загалом графік ілюструє, що, починаючи з 60-річного віку, більше половини жителів міст вважали себе хворими, а саме це, на нашу думку, є фізіологічною й психологічною ознакою старості. А при цьому серед осіб віком 55–59 років хворими себе назвали лише 10–15%, що підтверджує доцільність встановлення 60-річного рубежу як межі між активним і літнім віком.

Крива захворюваності населення Переяслава відрізняється від кривих Ніжина й Стародуба, демонструючи вищий відсоток хворих серед літніх людей. Однак причиною відмінностей в показниках, скоріш за все, є більша ретельність проведення перепису саме в Переяславі¹². Тому на прикладі цього міста порівнюємо структуру хвороб осіб активного (50–59) і літнього (60 років і старші) віку. Для цього всі випадки хвороб візьмемо за 100% і розподілимо їх відповідно до Міжнародної класифікації хвороб, травм й причин смерті (МКХ)¹³, адаптованої нами до особливостей визначення хвороб у джерелі. Результати поділу наносимо на графік, де на осі «Y» позначені групи хвороб, а на осі «X» їхня частка у % (див. мал. 2).

За нашими підрахунками, абсолютна більшість хвороб літнього населення Переяслава була пов'язана з віком (84%). У джерелі вони позначені, як «по старости слабь», або ж «по старости слаба». У Переяславі така формула застосовувалася виключно до людей віком від 60 років. У переписі Стародуба ми зустрічаємо три випадки, коли подібним чином охарактеризовані особи, молодші 60 років, зокрема, одній з них було 50¹⁴. Якщо укладачі опису Переяслава використовували уніфіковану формулу «по старости слаб», то в описі Ніжина й Стародуба інколи зустрічаємо скорочене – «слаб», або ж «дряхлый».

Наступна за чисельністю група хвороб стосувалася хвороби очей. У осіб до 50 років ці хвороби склали 5,5%, а у віці 50–59 років – уже 50% (див. мал. 2).

Далі за відсотком випадків фіксується «внутренняя болезнь», яка, ймовірно, пов'язана з хворобами кишечника та шлунка. У осіб віком 50–59 років вони склали 10%, а в людей похилого – 2,2% випадків. Таку ж частку у цій групі склали також хвороби опорно-рухової системи, тоді як у людей віком 50–59 років – 20%. Частина хвороб населення не могло діагностувати само-

¹² Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії... С. 144–152.

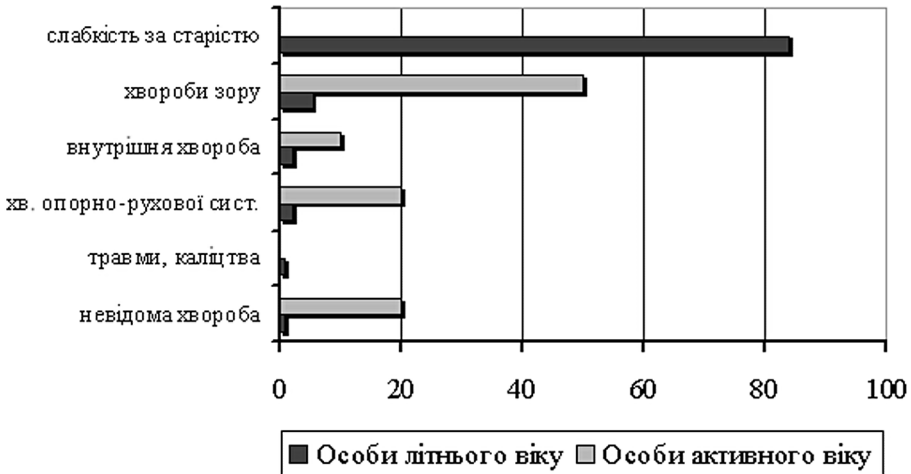
¹³ Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник / Ю.І. Муромцева. К.: Кондор, 2006. С. 62.

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 220 зв.

тужки, тому у цих випадках зустрічаємося з простою констатацією факту хвороби – «болен» або ж «таинственною болезнию одержим». Серед осіб віком 50–59 років такі випадки складають 20%. В іншій групі маємо лише одну особу з таким «діагнозом» (1%), а також зустрічається один випадок, який можемо кваліфікувати як травму або каліцтво: «носа нет»^{15*}.

Малюнок 2

Структура хвороб населення літнього віку м. Переяслава (%)

Загальна структура хвороб населення віком 50–59 років й осіб старших за 60 абсолютно відмінна (див. мал. 2), однак мало ймовірно, щоб вона так суттєво різнилася в реальному житті, адже йдеться про суміжні вікові групи. Розподіл, найочевидніше, ілюструє ставлення населення до власного здоров'я у зв'язку з віком. У літніх осіб є основна група хвороб, якої немає в осіб активного віку – «слабкість за старістю»; до цієї групи можна віднести всі хвороби, окрім явних каліцтв. Тож, як наслідок, представники молодшої групи розлади здоров'я пояснювали хворобою, а старші – приходом старості. Привертає увагу співвідношення невідомих хвороб – 20% у населення віком 50–59 років і 1,1% у осіб, старших за 60 років. Активне населення намагалося діагностувати хворобу, у той час як люди старшого віку мали очевидну хворобу – старість.

Звичайно, що все залежало від конкретної людини, тож маємо здорового семидесятирічного Миколу Петрачюнова і «за старістю слабку» п'ятдесятирічну Марію Йосипову¹⁶. З огляду на свій вік Микола міг дожити до

¹⁵ Там само. – Кн. 278, арк. 159 зв.

* Запис стосується семидесятирічної жебрачки мешканки шпиталю Воскресенської церкви (Переяслав) вдови Мотрони Захарівни. З огляду на це відсутність носа могла бути не результатом каліцтва, а наслідком сифілісу.

¹⁶ Там само. – Кн. 148а, арк. 220 зв.

смерті, не знаючи важких хвороб і при здоровому розумі; вважалося, що такою легкою смертю Бог винагороджував праведних людей:

Но да(ж)дь добре всем верным, я(к) слу(ш)но кончати:
И хр(с)тія(н)ско с(ъ) покаяниемъ вмирати.
І неха(и) при сме(р)ти все буду(т) памятали:
И до ко(н)ца языко(м) ясно глголати...¹⁷

На момент перепису Микола був одружений вдруге, його дружині було лише 23 роки, тож різниця у віці між подружжям становила 47 років. На момент перепису у родині було двоє дітей – чотирирічна донька і дворічний син, тож очевидно, що шлюб тривав щонайменше п'ять років, а сина Микола зачав у 67. У його дружини це був перший шлюб і невідомо, чим її принадив у три рази старший чоловік, адже, за джерельними свідченнями, Микола не був багатієм і не належав до старшини чи міської верхівки. Він не мав власної хати й винаймав її, а на життя заробляв випічкою хліба¹⁸.

На думку російського історика Бориса Миронова, за тогочасними суспільними уявленнями вступ у шлюб чоловіків старших 60 років вважався чимось непристойним і протиприродним¹⁹. У одній з веснянок, записаній у Київському повіті в кінці XIX ст., співалося: «Ой якъ тяжко-важко каменю та котытыся, а ще тяжче-важче старому та женьтыся»²⁰. Однак попри ці поширені негативні стереотипи у ставленні до пізніх шлюбів та досить жорсткий суспільний контроль, шлюби між літніми людьми все-таки укладалися. Поширеними були й шлюби з великою віковою різницею: «...же беру(т) молод(х) старые: а за стары(х) дедовъ иду(т) жоны молодые»²¹. Однак вважалося, що у таких шлюбах не буде сімейного щастя й згоди, особливо, коли старший з подружжя стане немічним, а молодший буде йому зраджувати або ж страждати:

І блгослове(н)ство бжіе о(т)бегають:
а ненави(ст) и вражда в(ъ) до(м) то(и) ся вселяеть.
Зачи(м) то негды в дому то(м) добра не будеть:
Гды меж собою житии где неровня будеть²².

Отже, оскільки за умовну межу старості ми прийняли 60-річний вік, розглянемо статеву-вікову структуру населення літнього віку й визначимо його частку в населенні міст загалом. За нашими підрахунками, вона була

¹⁷ Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зіновійв. К.: «Наукова думка», 1971. С. 43.

¹⁸ ЦДАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 148а, арк. 462 зв. – 463.

¹⁹ Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX вв.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. / Борис Миронов. СПб.: «Дмитрий Буланин». 2003. Т. 1. С. 165.

²⁰ Каковский Ю. Игры молодежи въ деревне Леоновке, киевскаго узда / Юрий Каковский // Киевская старина. 1892. № 6. С. 445.

²¹ Зіновійв К. Вказана праця. С. 116.

²² Там само.

відносно невеликою порівняно з дітьми чи людьми активного віку. Найменше їх було серед мешканців Ніжина й Переяслава – 4,9% і 5,1% відповідно. У Стародубі літніх людей було значно більше – 7%.

У Переяславі й Стародубі серед цієї вікової категорії спостерігаємо істотне переважання жінок (56,8%–58,% проти 41,2%–43,2% чоловіків), що було наслідком вищої смертності чоловічого населення, а, отже, більшою тривалістю життя жінок. Це явище було помітним у ранньомодерну добу, про що свідчить промовиста назва одного з віршів Климентія Зіновієва: «О множество жень: сиречь яко болшь на вселе(н)но(и) обретається пола женска: неже муже(и)ска»²³.

У Ніжині, навпаки, спостерігаємо незначну перевагу чоловіків: 50,9% проти 49,1% жінок, яка є доволі несподіваною, оскільки статеві-вікова структура населення старшого віку регулюється переважно природними чинниками, у першу чергу – природною смертністю. У випадку Ніжина статеву структуру населення літнього віку змінила активна міграція греків*.

Більша тривалість життя жінок поряд з різницею у віці між подружжям** сприяла тому, що абсолютна більшість жінок літнього віку пережила своїх чоловіків і була вдовами. Наприклад, серед жінок віком 60–64 роки у Ніжині вдовина частка становила 66,2%, у Стародубі – 68,7%, у Переяславі – 76,5%. Починаючи з 65-річного віку, 6–7 міських жінок з десяти були вдовами. Серед літніх чоловіків частка вдівців була набагато менша, зокрема, у Переяславі вона коливалася у межах 10%. Звичайно, кількість удівців теж зростала з віком, тож, починаючи з 65-річного віку, ним був кожен четвертий чоловік Ніжина²⁴.

Найстаршими мешканцями Переяслава, внесеними до перепису, були вдова Параска Іванівна (90 років)²⁵ та міщанин Созон Давидов (90 років)²⁶. Люди такого віку вважалися довгожителами. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у деканальних реєстрах Правобережжя осіб віком 89 років і старших вносили до графі «столітні люди», а парафіяльні священники вели окремі списки таких прихожан²⁷. Слід зазначити, що Созон не був удівцем, його дружині Агафії було 85 років і вона, за даними опису, була здорова²⁸. Це єдина сімейна пара Переяслава, в якій кожному з подружжя виповнилося більше ніж 80 років. Двом найстаршим мешканцям Ніжина теж виповнилося 90 років, оби-

²³ Там само. С. 97.

* Більшість мігрантів були чоловіками.

** За нашими підрахунками середня різниця шлюбного віку у містах становила близько трьох років на користь чоловіків.

²⁴ Докладніше про вдівців і вдів серед населення Переяслава див.: *Сердюк І.* Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / Ігор Сердюк // *Красзнавство*. 2008. № 1–4. С. 175–181.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 278, арк. 81 зв.

²⁶ Там само. Арк. 124 зв.

²⁷ *Перковський А.* Вказана праця. С. 106–109.

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 57, оп. 1, кн. 278, арк. 124 зв.

два вони фіксуються як хворі. Так, за даними опису у 90-річного козака були більма на очах, а міщанин Дмитро Гноєвий був через старість слабкий²⁹.

Найстаршими жителями Стародуба були Григорій Ушинець і його дружина Федора. Григорію на час опису виповнилося 102 роки, Федорі – 95 років. Вік чоловіка, мабуть, був настільки унікальний, що лише один раз укладачі опису (в усіх трьох містах), окрім цифрового позначення віку, дописали *«летъ ему от роду»*. Закономірно, що у такому віці Григорій був *«за старостью слабъ»*, а його дружина *«слаба»*. Вони жили у хаті чоловіка їхньої онуки Фросини³⁰. Григорій був взагалі найстаршою людиною, зафіксованою в описі трьох міст. Прикметно, що найстаршою людиною був чоловік, тоді як серед осіб літнього віку переважали жінки.

Звичайно, дожити до такого поважного віку було непросто, а іноді він ставав мукою в очікуванні смерті. В одному з деканальних реєстрів Брацлавщини за 1786 рік Арнольд Перковський знайшов такий запис про стан здоров'я 127-літньої Феськи Кривошихи: *«дуже виснажена, осліпла, смерті просить кожен день»*³¹. Мабуть цим вмотивовані зафіксовані етнографами звичаї допомоги тяжкохворим старим, спрямовані на полегшення передсмертних мук, а не на одужання. Легку смерть могло дати покладання на помираючого весільного рушника або вирубування дірки у стелі³².

Етнографам другої половини XIX ст. був відомий звичай «саджання старих на лубок», який існував до початку XIX ст. в Україні. Старих, немічних і хворих людей могли вивезти взимку в яр чи залишити у покинутій, холодній хаті помирати. Звичай демонструє відмінне від сучасного ставлення до старості й смерті, притаманне традиційному суспільству. На думку П. Литвинової, такий звичай не був жорстоким, а, навпаки, виявляв любов близьких і дітей до старого, який просив Бога про смерть. Смерть від замерзання є однією з найлегших смертей, а коли тіло слабке, виснажене старістю і хворобами, то кінець настає дуже швидко³³.

Отже, наше дослідження підтвердило доцільність вибору 60-річного віку як умовної межі між активним життєвим періодом і старістю, що була притаманна ранньомодерному міському соціуму. Основна маса населення міст по досягненню цього віку визнавала себе хворими, слабкими, дряхлими, причому у більшості випадків «за старістю». Траплялося, звичайно, що люди літнього віку брали шлюб і народжували дітей, однак їх було небагато. Особи літнього віку складали найменшу частку населення міст, причому внаслідок більшої тривалості життя серед них переважали жінки, які у цьому віці

²⁹ Там само. Кн. 341, арк. 12, 40 зв.

³⁰ Там само. – Кн. 148а, арк. 127 зв.–128.

³¹ Перковський А. Вказана праця. – С. 107

³² К.В. Малорусские похоронные обряды и поверья // Киевская старина, 1890, № 8, С. 318.

³³ Литвинова П. Какъ сажали въ старину людей старыхъ на лубокъ / П. Литвинова // Киевская старина. – 1885. – №6. – С. 354–356.

були здебільшого вдовами. Особи, яким виповнилося 90 років, вважалися довгожителами, однак їх у всіх трьох аналізованих містах не набралось й десятка.

Ця коротка розвідка не вичерпує можливості джерела, а лише порушує проблему старості у містах Гетьманщини. Дослідження може бути продовжене в напрямку визначення тривалості життя, докладнішого вивчення стану здоров'я і вікових хвороб, аналізу матеріального стану людей літнього віку й способів їхнього заробітку та інших аспектів.